

Laikinosios ir Lietuvos Respublikos sostinių kultūrinės atmintys: lyginamosios analizės bandymas

Alvydas NIKŽENTAITIS
Lietuvos istorijos institutas

Pagrindiniai žodžiai: *kultūrinė atmintis, komunikacinė atmintis, laikinosios sostinės lokaliniai vienetai, toposas.*

Kultūrinės atminties tyrimų objektas pastaruju metu sparčiai kinta ir yra keičiamas. Atminties tyrinėtojų akiratyje ir toliau išlieka atminties funkcionavimas įvairiose visuomenės grupėse, tačiau dabar vis dažniau svarstomos ir Europos kontinento kultūrinės atminties temos (Assmann 2006). Tyrinėjamos temoms plėtėjant pastebima ir kita tendencija – įvairių šalių autoriai vis dažniau atsigręžia į lokalius vienetus, kultūrinės atminties nešiotojus ir jos formuotojus. Paskutiniu metu ypač populiarėja atskirų miestų kultūrinės atminties tyrimai (Jaworski, Stachel 2007).

Nors daugelį šių temų ir jungia tas pats atminties objektas, tačiau yra nesunku pastebėti, kad tyrimai metodų ir naudojamų teorijų prasme gerokai skiriasi jau vien dėl skirtingų atminties raiškos formų. Savitą specifiką turi ir miestų kultūrinės atminties tyrimas. Nacijų kultūrinėje atmintyje nacionalinės atminties figūros dažnai yra sutapatinamos su tautinės mitologijos figūromis, o atskirų miestų kultūrinės atminties nešėjų visuma yra gal net kiek įvairesnė. Ir miesto aplinkoje, ir kurioje nors bendruomenių atminimui stiprinti statomi paminklai nacionaliniams herojams, tačiau neretai miesto kultūrinės atminties simboliais tampa nacionaliniu mastu interpretuota lokalinė miesto istorija. Specifiška miesto kultūrinės atminties forma yra ir atminties figūrų lokalizavimasis konkrečiais miesto statiniais. Tradiciniais kultūrinę atmintį mieste reprezentuojančiais statiniais laikomi teatras, opera, pilis ar tos pilies griuvėsiai, bažnyčia, o ypač svarbią vietą bent XX amžiaus I pusėje tarp kultūrinės atminties ženklų užėmė muziejus ir kapinės, kaip „tautos didvyrių amžinojo poilsio vieta“ (Nikžentaitis 2009). Verta atkreipti dėmesį, kad svarbiu kultūrinės atminties simboliu gali tapti nebūtinai istorinę praeitį turintis pastatas, tačiau juo gali virsti ir objektas, reprezentuojantis miesto modernumą. Tokiu būdu miesto kultūrinės atminties tyrėjas susiduria visų pirma su objektų kultūrinės atminties simbolių atpažinimo prasme.

Miestai turi ir kitą lengviau atpažįstamą kultūrinės atminties šaltinį – gatvių

pavadinimus (B e r i n g, G r o ß s t e i n b e c k 2007)¹. Tačiau neretai ši šaltinių grupė gerai atspindi tik visuomenės lūžio momentais įvykusią atminties transformaciją ir žymiai rečiau yra naudotina visuomenės, neišgyvenusios didelių socialinių sukrėtimų, kultūrinės atminties pokyčiams tirti.

Analizuojant kultūrinę atmintį mieste būtina pastebėti dar vieną svarbų momentą. Nors tos atminties raiškos formos yra ir kiek kitokios, nei tautinių bendrijų kaip visumos, vis dėlto kultūrinė atmintis mieste yra tampriai susijusi su šalies, dominuojančios tautinės bendruomenės kultūrine atmintimi. Tai ypač pasakytina apie visų pirma stipriai centralizuotų valstybių sostines. Iš esmės galima pritarti istoriko Ludwig Steindorff minčiai, kad kultūrinė atmintis jose yra ne kas kita, kaip visos šalies kultūrinės atminties veidrodis (S t e i n d o r f f 2000).

Būtent ši teorinė išvalga, kuri, kaip rodo mano paties ankstesni tyrinėjimai, iš emės pasiteisino Lietuvos atžvilgiu (N i k ž e n t a i t i s 2007) ir lėmė mano tyrimo temos pasirinkimą. Lygindami Laikinąją Lietuvos Respublikos sostinę tarpukariu su dabartine Lietuvos sostine Vilniumi, sieksime ne tik atskleisti kultūrinės atminties formavimosi specifiką miestietiškoje aplinkoje skirtingais istorijos laikotarpiais, tačiau kartu bent hipotetiškai apžvelgti Lietuvos kultūrinės atminties transformacijas jos nepriklausomų valstybių egzistavimo laikotarpiu.

Patį tyrimo tema yra gana plati ir reikalaujanti detalių tyrimų, todėl žemiau pristatoma situacijos analizė turėtų būti laikoma tik kaip vienas pirmųjų bandymų analizuoti šią temą.

Laikinoji sostinė: kultūrinės atminties turinys ir formavimo principai

Jeigu pabandytume atsakyti į klausimą, kokios istorinės epochos rado vietą Kauno kultūrinėje atmintyje, didelės sensacijos neatskleistume. Gatvėvardžių medžiagos analizė rodo, kad XX amžiaus pradžioje Lietuvos sostinėje tradiciškai dominuoja trys epochos: Lietuvos „aukso amžius“ arba didžiųjų kunigaikščių periodas, atstovaujamas 12 gatvėvardžių; XIX a. tautinio atgimimo laikotarpis (apie 40 gatvėvardžių) bei patys Lietuvos valstybės po 1918 m. kūrėjai (apie 39 gatvėvardžius). Laikinosios sostinės kultūrinės atminties ypatumams priskirtina tai, kad sąlyginai nemažą vaidmenį jai turėjo ne tik kultūros žmonės, kas nėra stebėtina, tačiau literatūriniai personažai, daugiausia aptinkami Adomo Mickevičiaus kūrinuose bei pagoniškieji lietuvių dievai. Šioms dviem temoms Kauno gatvėvardžių landsaifte atstovauja atitinkamai 4 ir 6 gatvėvardžiai (*Kauno* 2007).

Kita laikinosios sostinės kultūrinės atminties kūrimo ypatybė laikytinas didelis dėmesys dar gyviems žmonėms. Preliminarūs skaičiavimai parodė, kad net 12 asmenų iš 32, kurių vardu buvo pavadintos gatvės, turėjo galimybę patys pasi-vaikščioti jų vardu pavadinta gatve.

Nors Laikinosios sostinės kultūrinėje atmintyje vietą rado visos trys tradicinės istorijos epochos, bet jau pirmaisiais tarpukario Lietuvos Respublikos egzistavimo metais pastebėtina kultūrinės atminties Kaune orientacija į to meto dabarties ir nacionalistinės epochos vaizdinius, susijusius, kaip jau buvo minėta, su tauti-

¹ Žr. gatvėvardžių panaudojimo atminties kultūrai tirti pavyzdį.

niu sąjūdžiu. Galima daryti prielaidą, kad būtent šios dvi epochos, o ne Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikai buvo pagrindiniai Laikinosios sostinės kultūrinės atminties fundamentai. Tokių išpūdžių patvirtina pats kultūrinės atminties kūrimo metodas. Dėl nenusistovėjusių kultūrinių tradicijų to meto sostinės gatvėvardžių landšaftas buvo labai neatsparus įvairiems minimiems jubiliejams. Būtent Vytauto Didžiojo jubiliejaus minėjimas 1930 m., kurio metu atsirado Griunvaldo gatvės pavadinimas [o metais anksčiau ir J. Matejkos], kažkuria prasme aktualizavo ir atmintį apie senąją didžiųjų kunigaikščių istoriją. Po Vytauto jubiliejaus paminėjimo, ypač 1931 m., padidėjo senąją LDK primenančių gatvėvardžių. Būtent šiais metais gatvių pavadinimuose buvo įamžinti ne tik kunigaikščių Erdvilo, Vytenio, Vaidoto, Skirgailos vardai, bet ir Lietuvos didikų Goštautų giminės ir apskritai bajorų vardai. Atminties apie didžiuosius kunigaikščius aktualizavimo poreikis gatvių pavadinimuose greitai baigėsi: 1932–33 m. Traidenio, L. Sapiegos vardais pavadintos gatvės, skirtos senajam Lietuvos istorijos laikotarpiui, buvo paskutinės (Ibid., 29, 49). Pažymėtina, kad atminties apie LDK aktualizavimas buvo lydymas ir pagoniškosios Lietuvos dievų aktualizavimu. 1929–1932 m. Kauno gatvių pavadinimuose sau vietą rado net 4 iš 6 pagoniškosios Lietuvos reprezentantų.

Mintį, kad LDK paveldas tik minimaliai buvo panaudojamas formuojant Kauno kultūrinę atmintį, parodo kuklus šio laikmečio reprezentantų skaičius Kauno gatvių pavadinimuose. Iki 1930 metų kauniečiai buvo verčiami prisiminti tik Gedimino, Kęstučio, Vytauto (nuo 1919 m.), Mindaugo (1921 m.) ir Birutės (1924 m.) vardus.

Taigi atrodo istorikų pastebėjimą, kad 1918 m. atsikurdama Lietuva atsisakė LDK palikimo (L a u r i n a v i č i u s 1992), atitinka tarpukario Kaune dominavusią kultūrinę atmintį ir tuos istorijos vaizdinius, kurie buvo paplitę bent tarp to meto valdančiojo elito.

1930 m. Vytauto Didžiojo mirties jubiliejus buvo tik vienas iš kelių, palikusių pėdsaką Kauno kultūrinėje atmintyje.

Panašus atvejis Kauno gatvėvardžių landšafte yra ir prisiminimas apie spaudos lotyniškais raštmenimis gražinimą ir knygnešius. Praėjus 70 metų nuo spaudos draudimo pradžios, 1934 metais, net 5 knygnešių vardai buvo įamžinti Kauno gatvių pavadinimuose (*Kauno* 2007).

Kitas reikšmingas įvykis, kuris, kiek žinoma, nebuvo plačiai minimas, – 1863 metų sukilimas. Nors sukilimo dalyvių nebuvo įamžinta labai daug, iš tokių išskirtinas A. Vytartas ir Akelaitis. Minėtina, kad politinio ir kultūrinio elito galvose nebūta per daug priešiško, o tą rodo E. Ožeškienės pavardės atsiradimas Kauno gatvių sąrašė. Minint Ožeškienės pavardę, reikėtų pirmiausia prisiminti jos kūrybą, kurioje ypač daug vietos buvo skirta 1863 metų sukilimo problematikai. Pažymėtina, kad Kauno gatvių sąrašė atsidūrė ir kiti žinomi Lietuvos rašytojai, kaip pavyzdžiui, A. Fromas–Gužutis savo kūriniuose palankiai aprašęs tuos įvykius (*Kaunas* 2001).

Kalbant apie praeities įvykius ir prisiminimą apie juos, aptinkamą Laikinosios sostinės kultūrinėje atmintyje, reikia pažymėti, kad jų skaičius buvo tikrai ribotas.

Tai nekelia nuostabos, jei žinome tuos praeities klodus, kurių pagrindu atmintis ir buvo konstruojama.

Iš XXI amžiaus prizmės žiūrint ir kalbant apie XIX a. ir atmintį apie šį laikotarpį negalima nepastebėti, kad įvardijimui pasirenkama daugybė ne „grynai“ lietuviškos kultūros atstovų. Be jau minėtos E. Ožeškienės, Kauno gatvėvardžių sąrašė [kartu ir Laikinosios sostinės kultūrinėje atmintyje] vietą rado A. Mickevičius, E. Kantas, I. Kraszewski, T. Narbutas, Moniuško, Mapu, Minkovskis ir kt. Kai kurių jų atsiradimas, kaip XIX amžiaus žydų rašytojo A. Mapu ar tos pačios kilmės mokslininko H. Minkovskio, liudija miesto daugiakultūrinę praeitį bei santykinę žydų kilmės kauniečių įtaką formuojant miesto kultūrinę atmintį. A. Mickevičiaus ir E. Kanto vardų atsiradimas paaiškintinas jų tariamai lietuviška kilme. Tačiau tokie asmenys, kaip I. Kraševskis, T. Narbutas ar Moniuško, į gatvių sąrašą pateko vien dėl jų kūrybos motyvų. Daugelis šių lenkiškas pavardes turinčių asmenų ideologine prasme apibrėžtini kaip buvę LDK piliečiai ar net krajovcai, XIX–XX amžiaus sandūroje dar sunkiai galėję apibrėžti, kuriai iš modernių tautų – lietuvių ar lenkų – jie turėtų save prisiskirti. Pastaroji aplinkybė, nors nuo XX a. 3–4 dešimtmečio vis stiprėjo balsai orientuoti vien į „grynakraujus“ lietuvius, rodo, kad bent tarp elito bendrumo su lenkais ir jų ideologija nebuvo svetima ir jau vien dėl to rado vietą Kauno miesto kultūrinėje atmintyje.

Vis dėlto didžiausią įtaką Kauno kultūrinei atminčiai darė netolimos praeities įvykiai, ypač lietuvių kovos už Nepriklausomybę, ką liudija itin gausus Lietuvos karių ir karininkų, žuvusių kovose su lenkais ir bolševikais, įamžinimas Laikinosios sostinės gatvėvardžiuose. Per juos galima išvelgti ir aiškų antilenkiškumą. Vilniaus krašte kaip lietuvių agentas nužudytas lietuvis jau kitais metais buvo įamžintas Laikinosios sostinės gatvės pavadinime. Įsidėmėtina ir tai, kad 1933 m. buvo pervadinta ilgus metus Kaune egzistavusi Lenkų gatvė (*Kauno* 2007, 43). Kitas svarbus įvykis, radęs atspindį Laikinosios sostinės kultūrinėje atmintyje, buvo lietuvių lakūnų skrydis per Atlantą. Dariaus ir Girėno žūtis sukėlė ne tik audringą reakciją Lietuvoje, bet ir lėmė naujų gatvių pavadinimų atsiradimą. Jau 1933 m. Kaune atsirado ne tik Dariaus ir Girėno gatvė, bet ir Lakūnų gatvė. Atrodo būtų šis įvykis lėmė, kad 1934 metais buvo prisimintas lėktuvų konstruktorius ir aviatorius J. Dobkevičius ir 1920 metais pirmasis lėktuvo avarijoje žuvęs aviatorius leitenantas V. Riauba (*Ibid.*, 47).

Nors lietuviai ilgą laiką stengėsi pernelyg garsiai nesidžiaugti 1923 m. organizuotu Klaipėdos prijungimu, bet tas nesutrukdė karinės operacijos metu žuvusio lietuvio vardu jau 1924 m. pavadinti vieną iš Kauno gatvių (*Kaunas* 2001, 76). Matyt, su Klaipėdos įvykiais reikėtų sieti ir mažlietuvių Martyno Jankaus ir Vydūno atminties įamžinimą (*Kauno* 2007, 34, 55). Tokios betarpiškos kultūrinės atminties sąsajos su to meto realijomis tik patvirtina ne kartą lietuvių istorikų išsakytą mintį, kad 1918 m. nors ir buvo deklaruojamas valstybės atstatymas, tačiau iš esmės valstybė, kaip ir Laikinosios sostinės kultūrinė atmintis, buvo kuriama iš naujo.

Suprantama, kad daryti apibendrinamąsias išvadas, remiantis vien tik gatvėvardžių medžiaga, yra pernelyg rizikingas sumanymas. Mat gatvių pavadinimai

laikytini konservatyviaja kultūrinės atminties dalimi, atspindinčia tik naujos epochos, kokia Kaunui prasidėjo nuo 1918 metais, pradžią. Dėl šios priežasties yra tiesiog būtina atsižvelgti į kitus kultūrinę atmintį formuojančius segmentus.

Sostinės kultūrinė atmintis, kaip pastebėta literatūroje, buvo formuojama per nacionalinius simbolius. Bent jau Vidurio Rytų Europos sostinėse nacionalizmo laikotarpiu simbolinę reikšmę įgaudavo ne tik „garbingą“ senovę primenantys pastatai [pilyms, bažnyčios ar jų griuvėsiai], bet ir modernumo ženklai: teatras, opera. Tačiau Kauno atveju ypatingą vietą užėmė muziejus.

Karo, o vėliau Vytauto Didžiojo, muziejaus reikšmę formuojant Laikinosios sostinės kultūrinę atmintį labai gerai atskleidė Dangiras Mačiulis. Jo atlikta Karo muziejaus ir šio muziejaus aplinkos analizė iš esmės patvirtino, kad bent iki 1926 m. perversmo, o remiantis gatvėvardžių medžiaga šią ribinę datą galima nutęsti ir iki 1929 metų, Kauno kultūrinė atmintis buvo formuojama remiantis nesenos, nacionalistinės epochos vaizdiniais. Tokią mintį vaizdingai iliustruoja bei patvirtina Karo muziejaus ir jos aplinkos transformacija 1918–1940 metų laikotarpiu. Muziejuje ir šalia esančiame sodelyje iki per pirmąjį tarpukario Lietuvos istorijos egzistavimo dešimtmetį vietą rado dauguma XIX a. pabaigos–XX a. pradžios tautos didvyrių. Čia atsispindėjo ir kitos kultūrinei atminčiai svarbios temos: tokios, kaip Vilniaus atgavimas, spaudos draudimas ar net lietuviškumo simbolis – paprastas lietuvis valstietis, išsaugojęs lietuviškumą. Papildomos auros Karo muziejaus aplinkai suteikė čia pastatytas Laisvės paminklas bei paminklas ir amžinoji ugnis Nežinomam kareiviui. Nors kai kurie iš šių simbolių Karo muziejuje atsirado po 1930 metų, visi jie turėjo tikslą pabrėžti nacionalistinės epochos vaizdinių svarbą Laikinosios sostinės kultūrinei atminčiai. Karo muziejaus ekspozicija, nors ji lankytoją pasitikdavo didžiųjų kunigaikščių portretais, atliko tik įvado į didįjį tautos naratyvą funkciją. Ekspozicijoje, kaip ir muziejaus aplinkoje, dominavo XIX amžiaus pabaigos–XX amžiaus pradžios herojai ir įvykiai.

Karo muziejaus ir jos aplinkos, kaip centrinės Laikinosios sostinės atminties vietos, analizė yra svarbi dar ir tuo, kad ji atskleidžia esminius kultūrinės atminties pokyčius Lietuvos Respublikos sostinėje.

Kaip pastebėjo Dangiras Mačiulis, kultūrinės atminties pokyčius Laikinoje sostinėje lėmė nauji autoritarinio Antano Smetonos poreikiai mobilizuoti lietuvių visuomenę. Prie šio pastebėjimo galima būtų pridurti, kad išimtinė Kauno kultūrinės atminties orientacija į nacionalistinės praeities vaizdinius buvo savotiška kliūtis Lietuvos siekiams atgauti Vilnių. Vilniaus, kaip Lietuvos istorinės sostinės, motyvo akcentavimas ir išimtinė Laikinosios sostinės kultūrinės atminties orientacija tik į XIX amžiaus pabaigos ir XX amžiaus pradžios laikotarpį sudarė rimtą prieštaravimą, todėl jau dėl šios priežasties kultūrinėje atmintyje buvo reikalingos rimtos korekcijos.

Kauno kultūrinės atminties transformacijai svarbų vaidmenį suvaidino 1930 metais visoje Lietuvoje pažymėtas Vytauto Didžiojo 500 metų jubiliejus, po kurio iš esmės galima kalbėti apie kultūrinės atminties transformaciją, kuriai buvo naudojama jau kita atminties strategija, integruojanti didžiųjų kunigaikščių laikmetį ir na-

cionalistinės praeities vaizdinius. Simbolinis žingsnis, parodęs naujosios kultūrinės atminties formavimo kelią, buvo Karo muziejaus rekonstrukcija, iš esmės perstant patį pastatą ir jį pavadinant Vytauto Didžiojo vardu. Naujosios kultūrinės atminties tendencijoms atitiko ir naujai statytas, nors taip ir iki Antrojo pasaulinio karo neužbaigtas naujas Kauno lietuviškumo simbolis – Prisikėlimo bažnyčia. Jos rūsiuose ir buvo planuojama įrengti savotišką nacionalistinio Lietuvos istorijos periodo panteoną, o bažnyčios bokštas turėjo iš tolo sostinės gyventojams ir jos svečiams priminti Gedimino bokštą – vieną centrinių Vilniaus lietuviškumo simbolių, suformuotų tarpukario metais Lietuvoje². Galima pažymėti, kad būtent dėl šių Laikinosios sostinės kultūrinės atminties pokyčių, 1939 m. rudenį lietuviams išgygiavus į Vilnių, atgautosios sostinės gatvėvardžiuose buvo atlikta iš esmės nedaug pakeitimų, o LDK ir Abiejų Tautų Respublikos laikotarpį primenančių gatvių pavadinimų skaičius net labai padidėjo (B i r ž i š k a 1939).

Kauno kultūrinės atminties bei jos pokyčių pristatymas sudaro neblogą atramos tašką aptarti dabartinės Lietuvos sostinės – Vilniaus – kultūrinę atmintį ir bandyti nustatyti dviejų sostinių kultūrinės atminties tęstinumo bei lūžio momentus. Dviejų skirtingų laikotarpių Lietuvos sostinių lyginimas šiuo atveju įgauna kur kas svarbesnę prasmę, turint galvoje literatūroje pristatytą teorinę prielaidą, jog sostinės kultūrinė atmintis Vidurio ir Rytų Europoje yra visos šalies kultūrinės atminties atspindys. Taigi šiandieninio Vilniaus kultūrinės atminties aptarimas ir jos palyginimas su Laikinąja sostine bent teoriniame lygmenyje leistų kalbėti ir apie kultūrinių atminčių panašumus ir skirtumus tarp dviejų Lietuvos Respublikų.

Lyginant Laikinosios sostinės kultūrinę atmintį su šiandieninio Vilniaus, iš pirmo žvilgsnio į akis krinta kultūrinių atminčių panašumas (iš dalies). Kaip ir Kauno atveju, Vilniaus gatvėvardžiuose atsispindi 3 istorinės epochos: LDK istorija, tautinio atgimimo XIX a. laikotarpis ir tarpukario Lietuvos Respublika. Tačiau toks pastebėjimas būtų labai paviršutiniškas. Reprezentatyviausiai Vilniaus kultūrinės atminties landšafte atspindimas XIX amžiaus atgimimo laikotarpis (ca. 50 gatvėvardžių), bet negali į akis nekristi ryškiai padidėjusi atminties apie LDK svarbą (ca. 40 gatvių pavadinimų), šiek tiek lenkianti tarpukario Lietuvos Respubliką (ca. 35 paminėjimai) (*Vilniaus* 2002). Atminties apie LDK svarbą parodo naujausių visos Lietuvos gatvėvardžių analizė. Iš 10 dažniausiai visuose Lietuvos miestuose ir miesteliuose aptinkamų gatvėvardžių, net 4 atstovauja LDK laikotarpiui ir XIX a. atgimimo laikmečiui, o visą sąrašą užbaigia po vieną įvykį iš tarpukario Lietuvos Respublikos ir sovietmečio (N i k ž e n t a i t i s 2007, 241). Beje pažymėtina, kad tarp pirmų keturių populiariausių gatvėvardžių, net 3 LDK reprezentantai, ir visi jie iš vadinamojo Lietuvos „aukso amžiaus“ (iki 1430 m.). Iš viso gatvėvardžių sąrašė su LDK laikotarpiu iki 1430 m. yra apie 15 gatvėvardžių. Tokios išvados liudija didelį „aukso amžiaus“ svorį, kai kalbame apie šiandieninę Lietuvą ir jos sostinę Vilnių, ypač 1989–1992 m. laikotarpiu, kada buvo keičiama didžioji gatvėvardžių dalis, ir tai nėra didelis atradimas, mat beveik identiškas tendencijas atspindi ir to meto sociologinės apklausos (Š u t i n i e n ė 1997, 70–71).

² Dangiras Mačiulis, Alvydas Nikžentaitis, Vasilijus Safronovas, „Simbolinis daugiakultūrio miesto užvaldymas: Kauno, Klaipėdos ir Vilniaus atvejai“ (straipsnio rankraštis).

Dabartinė Vilniaus gatvėvardžių medžiaga leidžia išskirti ir kitus istorinius toposus, užimančius svarbią vietą kultūrinėje atmintyje. Minėtini XIX amžiaus sukilimai, reprezentuojami 5 gatvių pavadinimuose, knygnešių epocha (6 gatvėvardžiai), Vilniaus (4) ir Klaipėdos problemos (2). Svarstant praeities temų svarbą kultūrinėje atmintyje, tiesą sakant, sunku disponuoti tiksliais skaičiais, kadangi neretai vienas ar kitas asmuo turėjo nuopelnų įvairiose srityse.

Vertas dėmesio Vilniaus gatvėvardžių landsafte santykinai nemažas „netikrųjų lietuvių“ skaičius. Gatvėvardžiai įamžina net 3 baltarusiams svarbias asmenybes, vieną ukrainiečių ir net 7 neretai lenkų kultūrai priskiriamus, o iš tikro LDK ar krajojų terpėje gyvenusius asmenis.

Sovietinis laikotarpis reprezentuojamas 22 gatvėvardžiais ir jis pakankamai gerai atspindi lietuvių atmintį apie šį laikotarpį. Svarbiomis sovietmečio atminties figūromis laikomi iškilūs lietuvių išeiviai, tokie kaip: M. Gimbutienė, A. J. Greimas ar M. Čibiras, disidentai (Tomonis, Laurinavičius), žinomi mokslo ir kultūros žmonės. Pažymėtina, kad didžiausią pripažinimą iš lietuvių rašytojų pelnė vaikų rašytojai. Šis atrankos kriterijus liudija akivaizdų siekį užmiršti ideologiškai suteptą atmintį ir jos skleidėjus. Prie sovietinio laikotarpio herojų ir atminties figūrų galima būtų priskirti 3 gatvėvardžius (Gagarino, L. Giros ir Pergalės gatvių pavadinimus). Gatvėvardžiuose atsispindi ir lietuvių santykis su Antrajame pasauliniame kare vykdytu žydų Holokaustu, akcentuojant būtent žydų gelbėjimo aspektą (P. Baublio ir Sugiharos vardais pavadintos gatvės).

Atminties politikos formavimas, integruojant naujausią istorijos laikotarpį, laikytinas geru atitikmeniu tarpukario Lietuvos politinio elito veiksmas. Atminties politikos panašumai visų pirma matomi žuvusių už laisvę aukų akcentavimu. Laikinojoje sostinėje ypač didelis dėmesys buvo skiriamas kariams, žuvusiems kovose su lenkais, bolševikais ir bermontininkais, po 1990 m. centriniu praeities toposu tapo Sausio 13-oji ir per šiuos įvykius žuvę civiliai Lietuvos gyventojai. Tokią išvadą neabejotinai patvirtina statistiniai duomenys: net 9 iš 13 šį laikmetį įamžinančių gatvių pavadinimų siejami su Sausio 13-ąja ir per tuos įvykius žuvusiųjų aukų vardais.

Matome, kad ir Laikinosios sostinės, ir šiandieninio Vilniaus gatvėvardžių medžiaga yra geras kultūrinės atminties, susiformavusios tuoj po didžiųjų lūžių 1989–1991 metais, atspindys. Kaip ir Kauno atveju, vertėtų patikrinti, ar per daugiau nei 15 šiuolaikinės Nepriklausomos Lietuvos metų šalies sostinė nepatyrė kultūrinės atminties transformacijos proceso.

Pradinė Vilniaus, kaip Lietuvos sostinės, kultūrinės atminties analizė rodo be tarpišką šio miesto ryšį su Laikinaja sostine. Didžiųjų kunigaikščių ir Abiejų Tautų Respublikos dominavimą gatvėvardžiuose dar labiau paryškina mieste pastatyti paminklai: Sąjūdžio metais Vilniaus centre buvo pastatytas paminklas Gediminui, o 2003 metais, minint Mindaugo karūnavimo jubiliejų, prieš nacionalinį istorijos muziejų išdygo paminklas Mindaugui. Prie šių faktų reiktų dar paminėti tik šiandienėje Lietuvoje „atrastą“ naują Lietuvos valstybingumo šventę – liepos 6-ąją, Mindaugo karūnavimo dieną. Tam tikrą tęstinumą rodo ir kiti istoriniai toposai

miesto kultūrinėje atmintyje. Ir Laikinojoje sostinėje, ir Vilniuje svarbios yra XIX amžiaus sukilimų datos, knygnešių era, pagaliau tos pačios XIX amžiaus pabaigos–XX amžiaus pradžios istorinės asmenybės ir įvykiai. Tačiau gilesnė jau tų pačių istorinių toposų analizė verčia susilaikyti nuo tiesmuko tvirtinimo, kad šiandieninis Vilnius yra Laikinosios sostinės kultūrinės atminties tąsa. Ypač tai pasakytina apie XIX amžiaus sukilimų tematiką. Laikinojoje sostinėje su 1831 ir 1863 metų sukilimais galima būtų sieti keletą gatvėvardžių, pavadintų J. Pabrėžos, Vytarto, Akelaičio, pagaliau tos pačios Ožėškienės vardais. Pastebėtina ne tik tai, kad šie asmenys buvo ne patys svarbiausi sukilimo vadai, tačiau ir tai, kad tarpukario Lietuvos sostinėje nebuvo nei vieno gatvėvardžio, pavadinto sukilimo vadų vardu. Tokia situacija nėra atsitiktinė. Kaip parodė Dariaus Staliūno tyrimas (S t a l i ū n a s 2008, 36–66), XIX a. sukilimai iš esmės lietuvių visuomenėje buvo reabilituoti tik sovietmečiu, o tarpukario Lietuvoje šios temos buvo vengiama, nors 1863 metų sukilimo vaizdiniai gana paplitę Lietuvos gyventojų komunikacinėje atmintyje. Būtent šių vaizdinių paplitimas komunikacinėje atmintyje ir paaiškina tą aplinkybę, dėl kurios 1939 m. lietuviai įžengę į Vilnių paliko Sierakausko ir kitų sukilėlių vardais pavadintas Vilniaus gatves (Č a p l i n s k a s 2004, 22–41): XIX amžiaus sukilimai nors ir nebuvo mėgstama kultūrinės atminties tema, tačiau ji buvo bent toleruojama.

Komunikacinės ir kultūrinės atminties persipynimo momentas yra ne toks dažnai pasikartojantis fenomenas. Paprastai komunikacinei atminčiai priskiriami tokie bruožai:

- a) Turinio prasme ji remiasi individualiu pasakojimu;
- b) Neturi aiškių formų ir formuojama per interakciją kasdien bendraujant;
- c) Platinama žodine forma;
- d) Ji apima tris generacijas ir išlieka gyva iki 100 metų;
- e) Šios atminties skleidėjai yra įvykių liudininkai arba prisiminimų bendruomenės nariai.

Tokiomis charakteristikomis komunikacinė atmintis gerokai skiriasi nuo kultūrinės, kuriai priskiriamos šios savybės:

- a) Jai būdinga priešistorė, slypinti žiloje senovėje;
- b) Turi aiškias formas, kurias dar labiau stiprina ceremonizuota komunikacija, šventės;
- c) Ji yra simboliškai užkoduota ir apipinta žodine bei menine tradija;
- d) Orientuota į mitologizuotą praeitį;
- e) Jos skleidėjai yra susiformavusios ir tradicijų siejamos bendruomenės (A s s m a n n 2002, 56).

Vis dėlto ne tik vien Lietuvos atvejis rodo, kad komunikacinė atmintis kai kada gali virsti kultūrine. Prancūzijos, Rusijos atvejai po revoliucijų yra analogiški Lietuvos po 1918 m. komunikatyvinės atminties transformacijai į kultūrinę, kuri sudaro galimybę įvertinti ir socialinių lūžių masą. Be to, komunikacinės atminties užfiksavimas kultūrinėje, kaip rodo Laikinosios sostinės atvejis, kai kada atskleidžia ir kultūrinės atminties prieštaravimus dominuojančiai ideologijai. T. Narbutas, kitos

lietuvių ir lenkų bendrumus simbolizuojančios asmenybės Kauno gatvėvardžiuose, nors ideologiškai netoleruotos (*LE* 19, 562–534), liudija, kad bent pirmaisiais Nepriklausomos Lietuvos valstybės dešimtmečiais bendrų praeities vaizdinių su lenkais būta daugiau, nei buvo leidžiama oficialiai juos prisiminti.

Svarbiausia, kad Sąjūdžio dominavimo laikotarpis ir pirmieji atkurtos Lietuvos Nepriklausomybės metai Vilniaus kultūrinėje atmintyje buvo pažymėti didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ženklu. Tai liudija ir iki galo nerealizuotas projektas – Valdovų rūmai Vilniuje. Rūmų atkūrimo planas, glaudžiai susijęs su Lietuvos valstybingumo idėja, tuo laikotarpiu aiškiai liudijo, kad ne tarpukario Lietuva, o Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės praeitis užėmė dominuojančią vietą Vilniaus ir Lietuvos kultūrinėje atmintyje. Požiūrio į šį lig šiol neužbaigtą objektą pastaraisiais dešimtmečiais pasikeitimas liudija tai, kad Valdovų rūmai tapo ne tik nerealizuotu antru Vytauto Didžiojo muziejumi (tik šį kartą Vilniuje) ir neišbaigta dar viena lietuvių atminties vieta, bet ir žymi Vilniaus kultūrinės atminties transformaciją. Tikslesnė šios kultūrinės atminties transformaciją galėtų įvardyti diskusijų apie Valdovų rūmus analizė, tačiau yra akivaizdu, kad slinktis Vilniaus kultūrinėje atmintyje įvyko XX amžiaus įvykių link.

Tiesą pasakius, vienareikšmio Lietuvos didžiųjų kunigaikščių kulto dominavimo Vilniaus kultūrinėje atmintyje nebuvo ir pirmaisiais metais po Nepriklausomybės atkūrimo. Sausio 13 -osios įvykiai greitai po 1991 metų tapo alternatyva Lietuvos „Aukso amžiaus“ laikotarpiui, o Antakalnio kapinėse sukurtas memorialas (tuoj po jo sukūrimo), iš dalies ir parlamento barikados, – centrine Vilniaus atminties vieta.

Genocido muziejus su dviem paminklais šalia jo sudaro trečią svarbiausią [tiesa, kaip ir Valdovų rūmai] architektūriškai nerealizuotą Vilniaus atminties vietą, turinčią tikslą suaktualinti Lietuvos, visų pirma, sovietinių okupacijų, temą miesto kultūrinėje atmintyje (*N i k ž e n t a i t i s* 2006, 159–167). Lietuvos parlamento nutarimas dėl Lukiškių aikštės sutvarkymo, numatantis jai memorialinę funkciją (*Santykis*), o ypač pasipriešinimo sovietams organizacijų siekiai šioje aikštėje įamžinti sovietinio režimo aukas, daro šį dabar egzistuojantį muziejų ir jo aplinką tuo objektu, kuriame, kaip ir Vytauto Didžiojo muziejuje ir jo aplinkoje tarpukariu, „vėl būtų naujai kuriama lietuvių tauta“. Tačiau nuolatinės diskusijos, kurias sukelia skirtingais tautiniais naratyvais besivadovaujančios grupės, dėl to, kaip XXI amžiuje turi atrodyti nacionalinis lietuvių paminklas, gali baigtis tuo, kad ir šią lietuvių atminties vietą Vilniuje gali išstikti Valdovų rūmų likimas.

Kultūrinės atminties raidos palyginimas Laikinoje ir šiandieninėje Lietuvos Respublikos sostinėse leidžia daryti tam tikras išvadas. Visų pirma, galima teigti, kad kultūrinė atmintis dviejose Lietuvos sostinėse buvo nuolat besikeičiantis reiškinys. Įdomu pastebėti, kad esmines permainas jis patyrė antrajame Nepriklausomų Respublikų dešimtmetyje. Laikinojoje sostinėje rimtas transformacijas kultūrinė atmintis patyrė 1929–1931 metų laikotarpyje, maždaug 10–15 Lietuvos Respublikos Nepriklausomybės metais, ji ėmė kisti šiandieniniame Vilniuje. Pastebėtinos skirtingos pokyčių kryptys dviejose sostinėse: Laikinojoje sostinėje komunikacinė at-

mintis transformavosi į kultūrinę, akumuliuodama senosios Lietuvos istorijos vaizdinius. Tuo tarpu Vilniuje pastebimas atvirkščias procesas: Sąjūdžio laikais dominavusi senaisiais didžiųjų kunigaikščių vaizdiniais paremta kultūrinė atmintis vis stipriau perėmė komunikacinės atminties, susijusios dažniausiai su 1939–1940 m. įvykiais, partizanų kovomis, elementus. Maždaug 15 metų laikas, po kurio ėmė kisti kultūrinė atmintis abiejose sostinėse, plačiau tyrinėtinas reiškinys. Darbinė hipotezė, galinti paaiškinti šį fenomeną, turėtų būti aiškinama generacijų kaitos momentu, tačiau tokią prielaidą reikėtų dar ne kartą tikrinti. Vis dėlto didžiausias skirtumas, kuris krinta į akis apžvelgus situaciją dviejose skirtingo laikotarpio sostinėse, o kartu ir dviejų Lietuvių visuomenėse, yra pats kultūrinės atminties santykio su visuomene rezultatas. Be jokios abejonės, kultūrinė Laikinosios sostinės atmintis darė stiprią įtaką naujojo lietuvių identiteto formavimuisi ir kūrė modernią lietuvių tautą. Vilniaus kultūrinės atminties analizė rodo priešingus rezultatus. Nesugebėjimas suformuoti kultūrinės atminties strategijos Vilniuje lėmė ne tik daug neišbaigtų atminties vietų susiformavimą, bet ir skatino gana stiprų visuomenės susipriešinimą. Žinoma, optimistas tokią situaciją aiškintų per demokratijos prizmę, kurioje paprastai nėra vieno tautinę ar pilietinę bendruomenę vienijančio naratyvo, o pesimistas laikytų tarpusavyje konfrontuojančias ir neišbaigtas formas ir turinio prasme kultūrinės atmintis viena iš visos Lietuvos visuomenės fragmentacijos priežasčių.

Literatūra

- A s s m a n n 2006 – Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit, Erinnerungskulturen und Geschichtspolitik*, München.
- A s s m a n n 2002 – Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, 4. Aufl., München.
- B e r i n g, G r o ß s t e i n b e c k 2007 – Dietz Bering, Klaus Großsteinbeck, „Die ideologische Dimension der Kölner Straßennamen“, *Rudolf Jaworski, Peter Stachel* (Hg.), *Die Besetzung des öffentlichen Raumes. Politische Plätye, Denkmäler und Straßennamen im europäischen vergleich*, Berlin, 311–335.
- B i r ž i š k a 1939 – Mykolas Biržiška, *Apie lietuviškus Vilniaus miesto gatvėvardžius*, Kaunas.
- Č a p l i n s k a s 2004 – Antanas Rimvydas Čaplinskas, „Asmenybės Vilniaus miesto gatvių pavadinimuose“, *Santykis su istorine praeitimi XXI amžiaus Vilniuje* (sudarė Alvydas Nikžentaitis, Aivas Ragauskas), Vilnius: Vilniaus miesto savivaldybė, 22–41.
- J a w o r s k i, S t a c h e l 2007 – Rudolf Jaworski, Peter Stachel (Hg.), *Die Besetzung des öffentlichen Raumes. Politische Plätye, Denkmäler und Straßennamen im europäischen vergleich*, Berlin.
- K a u n a s 2001 – *Kaunas: gatvės ir žmonės* (sudarė S. Sajauskas, R. Baltrušaitienė, A. Markūnas, L. Birškytė), Kaunas: Aesti.
- K a u n o 2007 – *Kauno miesto planai [Kartografija]: XIX a.–XX a. pirmoje pusėje*, (sudarė Nijolė Ambraškienė, Vilija Girčytė), Kaunas: Naujasis lankas, Kauno apskrities archyvas.
- L a u r i n a v i č i u s 1992 – Česlovas Laurinavičius, *Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos sutartis: (1920 m. liep. 12 d. sutarties problema)*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras.
- L E – *Lietuvių enciklopedija*, 19, Boston, 1959.
- N i k ž e n t a i t i s 2007 – Alvydas Nikžentaitis, „Kryžiaus karų epocha Lietuvos kul-

- tūrinėje atmintyje“, *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje* (sudarė Rita Regina Trimonienė, Robertas Jurgaitis), Šiauliai: Saulės delta, 236–249.
- N i k ž e n t a i t i s 2009 – Alvydas Nikžentaitis, „Nacionalinis simbolis daugiakultūri-
niame mieste (baltarusių kalba)“, *Homo historicus*, T. 2 (rengiama spaudai).
- N i k ž e n t a i t i s 2006 – Alvydas Nikžentaitis, „Die Epoche der Diktaturen. Erinne-
rungskonkurrenz in Litauen“, *Osteuropa*, Heft. 6, 159–167.
- Santykis* 2004 – *Santykis su istorine praeitimi XXI amžiaus Vilniuje* (sudarė Alvydas Nikžen-
taitis, Aivas Ragauskas), Vilnius: Vilniaus miesto savivaldybė.
- S t a l i ū n a s 2008 – Darius Staliūnas, *Savas ar svetimas paveldas. 1863–1864 m. suki-
limas kaip lietuvių atminties vieta*, Vilnius: Mintis.
- S t e i n d o r f f 2000 – Ludwig Steindorff, „Glavno mesto kot simbol nacionalne države
ve vzhodni srednji Evropi“, *Zgodovinski Časopis*, 54, 77–87.
- Š u t i n i e n ė 1997 – Irena Šutinienė, „Tautos istoriniai mitai Lietuvos gyventojų są-
monėje“, *Istorinė sąmonė ir istorijos didaktika* (sudarė A. Poviliūnas), Vilnius: Soler-
tija.
- Vilniaus* 2002 – *Vilniaus miesto planas*, Vilnius.

Alvydas Nikžentaitis

Laikinosios ir Lietuvos Respublikos sostinių kultūrinės atmintys: lygina- mosios analizės bandymas

S a n t r a u k a

Pagrindiniai žodžiai: *kultūrinė atmintis, komunikacinė atmintis, laikinosios sostinės
lokaliniai vienetai, toposas.*

Kultūrinės atminties raidos palyginimas Laikinoje ir šiuolaikinėje Lietuvos Respub-
likos sostinėse leidžia daryti tam išvadas. Visų pirma galima teigti, kad kultūrinė atmintis
dviejose Lietuvos sostinėse buvo nuolat besikeičiantis reiškinys. Įdomu pastebėti, kad
esmines permainas jis patyrė antrajame Nepriklausomų Respublikų dešimtmetyje.
Laikinojoje sostinėje rimtas transformacijas kultūrinė atmintis patyrė 1929–1931 metų
laikotarpyje, maždaug 10–15 Lietuvos Respublikos Nepriklausomybės metais ji ėmė
kisti šiandiniame Vilniuje. Pastebėtinai skirtingos pokyčių kryptys dviejose sostinėse:
Laikinojoje sostinėje komunikacinė atmintis transformavosi į kultūrinę, akumuliuodama
senosios Lietuvos istorijos vaizdinius. Tuo tarpu Vilniuje pastebimas atvirkščias procesas:
Sąjūdžio laikais dominavusi senaisiais didžiųjų kunigaikščių vaizdiniais paremta kultūrinė
atmintis vis stipriau perėmė komunikacinės atminties, susijusios darniausiai su 1939–
1940 m. įvykiais, partizanų kovomis, elementus. Maždaug 15 metų laikas, po kurio ėmė
kisti kultūrinė atmintis abiejose sostinėse, plačiau tyrinėtinas reiškinys. Darbinė hipotezė,
galinti paaiškinti šį fenomeną, turėtų būti aiškinama generacijų kaitos momentu, tačiau
tokią prielaidą reikėtų dar ne kartą tikrinti. Vis dėlto didžiausias skirtumas, kuris krinta į
akis apžvelgus situaciją dviejose skirtingo laikotarpio sostinėse, o kartu ir dviejų Lietuvių
visuomenėse, yra pats kultūrinės atminties santykio su visuomene rezultatas. Be jokios
abejonės, kultūrinė Laikinosios sostinės atmintis darė stiprią įtaką naujojo lietuvių identiteto
formavimuisi ir kūrė modernią lietuvių tautą. Vilniaus kultūrinės atminties analizė rodo
priešingus rezultatus. Nesugebėjimas suformuoti kultūrinės atminties strategijos Vilniuje
lėmė ne tik daug neišbaigtų atminties vietų susiformavimą, bet ir skatino gana stiprų
visuomenės susipriešinimą.

Alvydas Nikžentaitis

**Cultural Memories of the Provisional and Lithuanian Republic Capitals:
Essay of Comparative Analysis**

S u m m a r y

Keywords: *cultural memory, communicative memory, local units of the Provisional capital, platitude.*

Comparison of the evolution of cultural memory in Lithuania's Provisional and current capitals leads to some conclusions. Firstly, it can be maintained that cultural memory in Lithuania's two capitals has been a phenomenon which underwent constant changes. It is worth noting that fundamental changes occurred in the second decade of the Independent Republics. Cultural memory underwent serious transformations in the period of 1929–1931 in the Provisional capital and changes started in approximately 10–15 years of the Independence of the Republic of Lithuania in nowadays Vilnius. Two different directions of changes can be identified in the two capitals: communicative memory transformed into cultural in the Provisional capital by accumulating the visions of the old history of Lithuania. Meanwhile the process observed in Vilnius was opposite: cultural memory that dominated in the Reform Movement period and was built on the pictures of the old Grand Dukes started adopting those elements of communicative cultural memory mainly that were biased on the events of 1939–1940, fights of Lithuanian partisans. The period of approximately 15 years, after which transformations in cultural memory began in the both capitals, is a phenomenon worth comprehensive studies. A working hypothesis explaining this phenomenon could be construed on generation change although this presumption should be double-checked. However, having reviewed the situation in the two capitals as well as in two societies of Lithuania, the biggest identifiable difference is the same result of the relationship between cultural memory and society. Undoubtedly, cultural memory of the Provisional capital has heavily predetermined the formation of the new identity of Lithuanians and shaped the modern Lithuanian nation. Analysis of Vilnius cultural memory points out at contrary results. Incapacity to develop cultural memory strategy in Vilnius conditioned that not only incomplete sites of memory were formed but it also lead to a rather serious societal counter-disposition.

A l v y d a s N I K Ž E N T A I T I S
*XX a. istorijos skyrius
Lietuvos istorijos institutas
Kražių g. 5
LT-01108, Vilnius
[nikzentaitis@istorija.lt]*